

کالیگرام، شعر ذخیره^۱

ورونیک سژه - برگردان: رضا اسپیلی

خودت را بشناس
این دوست داشتنی تویی
زیر کلاه حصیری بزرگ

چشم

بینی

دهان

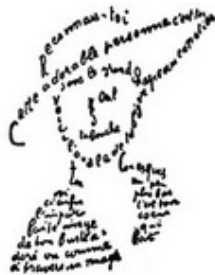
بیضی‌واری چهره‌ات

گردن خواستنی‌ات

و سرانجام تصویر ناتمام سینه‌ی دوست‌داشتنی‌ات

که انگار از پشت ابر به دید می آید

کمی پایین‌تر قلب توست که می‌تپد

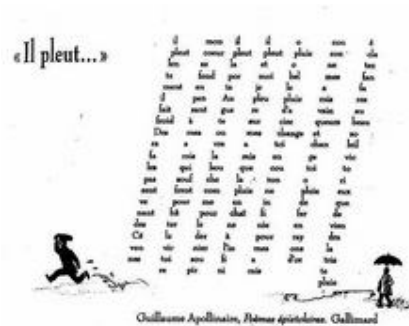
گیوم آپولینر، کالیگرام، بخشی از شعر ۹ فوریه‌ی ۱۹۱۵ (شعر برای لو)

پس از انقلاب ۱۷۸۹ فرانسه و برقراری «علم نظم اجتماعی» تصمیم به برچیدن نشانه‌های سجاوندی، اصلاح دیکته و ایجاد «زبان نو» گرفته شد. این سیاست زبانی در ادامه‌ی اندیشه‌ی زبان‌شناسانه‌ی عصر روشنگری، نمایانگر عناصر میانجی در مفهوم تازه‌ی شهروندی بود. به این ترتیب از کالیگرام برای غنا بخشیدن به شعر در عرصه‌ی نو بهره گرفته شد: عرصه‌ی تصویر. اولین بار کالیگرام را شاعر یونانی سیمیاس رودسی^۲ (چهار سده پیش از میلاد مسیح) با طراحی یک تبر، یک تخم مرغ، و بال‌های عشق ابداع کرد. بعدها رابله در سده‌ی شانزدهم در کتاب پنجمش، بطری خدا^۳، همین شعر را کالیگرافی کرد.

O Bouteille,
Pleine toute
De mystères,
D'une oreille
Je t'écoute :
Ne diffère,
Et le mot profère
Auquel pend mon cœur
En la tant divine liqueur,
Qui est dedans tes flancs reclose,
Bacchus, qui fut d'Inde vainqueur,
Tient toute vérité enclose.
Vin tant divin, loin de toi est forclose
Toute mensonge et toute tromperie.
En joie soit l'aire de Noach close,
Lequel de toi nous fit la tempérie.
Sonne le beau mot, je t'en prie,
Qui me doit ôter de misère.
Ainsi ne se perde une goutte
De toi, soit blanche ou soit vermeille.
O Bouteille,
Pleine toute
De mystères,
D'une oreille
Je t'écoute :
Ne diffère.

«کالیگرام» همچنین نام یکی از مجموعه شعرهای آپولینر است که او ابتدا نام *ایدئوگرام‌های غنایی* را برای آن برگزیده بود. گرچه آپولینر نخستین کسی نیست که از تصویرهای فیگوراتیو در شعرهایش استفاده کرده، واژه‌ی کالیگرام را او ساخته است؛ عبارتی برگرفته از ترکیب دو واژه‌ی کالیگرافی و ایدئوگرام که سپس او این نام را عنوان کتابی کرد که در سال ۱۹۱۸ به چاپش رساند با عنوان فرعی شعرهایی برای صلح و جنگ. خود او این روش را این‌گونه شرح می‌دهد: «ابزارهای تیپوگرافیک این مزیت را دارند که به متن غنای

تصویری می‌بخشند، چیزی که تا پیش از دوران ما ناشناخته بود. این تمهیدات می‌توانند فراتر رفته و در ترکیب با هنر موسیقی، نقاشی و ادبیات از [عناصر موجود در آنها] بهره ببرند. پس کالیگرام شعر تصویری است که عبارت‌هایش به شیوه‌ی تیپوگرافیک نوشته می‌شوند. طرحی که به این ترتیب شکل می‌گیرد نمایانگر متن است و به خواننده پیشنهاد می‌کند که خواننده‌ی «فعالی» باشد. (خواننده باید معنا و جهت عبارات را تشخیص بدهد چیزی که در شعر کلاسیک واضح است).

باران نرم می‌بارد. سرد است. باد صغیر از طرف سیون می‌وزد. قلبم شکسته است از اندیشیدن به رنج دوستانم در شتابشان به پیروزی. باران می‌بارد. دروازه‌ی آگوست دهانش را گشوده انگار آه آخر را می‌کشد. باران می‌بارد و من برای دوستانم می‌گیرم که باران به جاودان زنجیرشان کرده‌است. آه باران! آه باران زیبای فولادین! برای دوستانم به تاجی جاودان بدل شو! تاج سرِ دوستانِ پیروزِ من و به پرتوهای طلایی مبدل شو ای باران آهن! بپاش، فوران کن! در آفتاب پیروزمند، چه خواهد شد باران غم؟
گیوم آپولینر، شعر نامه به نامه، گالیمار

مالارمه هم چنین در ترکیب‌بندی سنتی از سفیدی کاغذ به نشانه‌ی سکوت لازم یا چیدمان ریتیمیک متن استفاده کرد. او در پیشگفتار بر چاپ کتاب تاس ریختن نافی تصادف نیست...^۵ این موضوع را شرح می‌دهد.

پس از آپولینر آندره برتون (۱۸۹۶-۱۹۶۶) شاعر سوررآلیست فرانسوی گلدانی را وصف می‌کند با بازتاب‌هایش در کالیگرام «سکه‌ی قلبی» (روشنای زمین).^۶

پی‌نوشت

۱. عنوان مقاله اشاره‌ی است به نام یکی از مجموعه کتاب‌های تن تن اثر فیلم‌نامه‌نویس و طراح کتاب بلژیکی، هرژه.
2. Simmias de Rhode
3. dive bouteille. خدا در معنای محشر و بی رقیب.
4. Poèmes épistolaire
5. Un coup de dés jamais n'abolira le hasard
6. « Pièce fausse » (Clair de terre).

CALLIGRAMMES EN STOCK *

Reconnais-toi
Cette adorable personne c'est toi
Sous le grand chapeau canotier
Œil
Nez
La bouche
Voici l'ovale de ta figure
Ton cou exquis
Voici enfin l'imparfaite image de ton buste adoré
Vu comme à travers un nuage
Un peu plus bas c'est ton cœur qui bat

Guillaume Apollinaire, *Calligramme*, extrait du poème du 9 février 1915 (*Poèmes à Lou*)

Après la décision de « langue nouvelle » avec la suppression des codes (comme ceux de la ponctuation) et un essai de réforme de l'orthographe, la révolution française de 1789 introduit une « science de l'ordre social ». Cette langue politique représentera, dans la continuité de la pensée linguistique des Lumières, l'élément médiateur d'un nouvel espace de la citoyenneté.

L'écriture en Calligrammes marquera ensuite la volonté d'enrichir la poésie d'une dimension nouvelle : le visuel. Les premiers calligrammes seraient attribués au poète grec Simmias de Rhodes (IVe siècle av. J.-C.) et représentaient une hache, un œuf et des ailes de l'amour.

Puis Rabelais au XVIe siècle écrira en calligramme la « *dive bouteille* » dans son *Cinquième Livre* :

O Bouteille,
Pleine toute
De mystères,
D'une oreille
Je t'écoute :
Ne diffère,
Et le mot profère
Auquel pend mon cœur
En la tant divine liqueur,
Qui est dedans tes flancs reclose,
Bacchus, qui fut d'Inde vainqueur,
Tient toute vérité enclose.
Vin tant divin, loin de toi est forclose
Toute mensonge et toute tromperie.
En joie soit l'aire de Noach close,
Lequel de toi nous fit la tempérie.
Sonne le beau mot, je t'en prie,
Qui me doit ôter de misère.
Ainsi ne se perde une goutte
De toi, soit blanche ou soit vermeille.
O Bouteille,
Pleine toute
De mystères,
D'une oreille
Je t'écoute :
Ne diffère.

« Calligramme » constitue l'un des recueils de Guillaume Apollinaire, calligrammes qu'il nomme d'abord Idéogrammes lyriques.

Si Apollinaire n'est pas le premier à avoir eu recours à des dispositions figuratives du texte écrit, il est l'inventeur du terme de « calligramme », mot-valise formé à partir de calli-graphie et d'idéo-gramme, et qu'il a donné comme titre au recueil de poèmes paru en 1918 (sous-titre : Poèmes de la paix et de la guerre).

Voici comment Apollinaire en expose le principe : « Les artifices typographiques ont l'avantage de faire naître un lyrisme visuel qui était presque inconnu avant notre époque. Ces artifices peuvent aller très loin encore et consommer la synthèse des arts de la musique, de la peinture et de la littérature. »

Un calligramme est, donc, un poème visuel où les vers sont composés typographiquement. Le dessin ainsi formé représente le sujet du texte et suppose une lecture « active » (le lecteur doit chercher le sens et la direction des phrases, évidences dans un poème de configuration classique).

*Il pleut lentement. Il fait froid. Des rafales passent, venant des Cévennes.
Mon cœur se fend en pensant à mes amis qui souffrent pour hâter la victoire.
Il pleut. La porte Auguste ouvre la bouche comme pour le dernier soupir.
Il pleut et moi, je pleure sur mes amis que la pluie enchaîne à l'infini.
O pluie ! O belle pluie d'acier ! Change-toi en couronne infinie pour mes amis !
Couronne mes amis vainqueurs et change-toi, ô pluie de fer, en rayons d'or.
Éclatez, fanfares ! Au beau soleil victorieux, que deviendra la triste pluie ?*

Guillaume Apollinaire, Poèmes épistolaires

Mallarmé renoncera aussi à la disposition traditionnelle des vers avec l'utilisation du blanc de la page comme silence nécessaire ou mise en scène rythmique du texte, qu'il présente dans la préface à l'édition de *Un coup de dés jamais n'abolira le hasard...*

Puis André Breton (1896-1966), poète surréaliste français, décrit un vase et son reflet dans le calligramme :

« Pièce fausse » (Clair de terre).

Véronique SAUGER

---

* Stock : clin d'œil au scénariste et illustrateur belge Hergé
Livre de la collection Tintin : Coke en stock